

AYDINLANMA FELSEFESİ VE ALMAN AYDINLANMA EDEBİYATI

The Philosophy of the Enlightenment and German Enlightenment Literature

Emre Bekir GÜVEN*

ÖZ: Globalleşen dünyanın giderek artan ihtiyaçlar silsilesi göz önünde bulundurulduğunda; hoşgörü, anlayış, empati gibi insani kavramların ilk sıralarda yer almasına şaşırılmamalıdır. Homo habilis'ten bu yana insanlık sadece fizyolojik veya teknolojik gelişim ve dönüşümler göstermemiş, aynı zamanda duygusal gelişimler de sergilemiştir. Bunlar kimi zaman olumlu yönde serpilirken, kimi zaman da olumsuz yönde yayılmıştır. 18. yüzyıla gelindiğinde ise Homo sapiens geçmişten topladığı tecrübelerle, bundan sonra olumsuz yönde gerçekleşecek gelişmeleri engelleyebilmek adına, bir bakıma devrim gerçekleştirmiş ve akıl olgusunu ön plana çıkarmıştır. İnsanlığın karşısında bundan böyle Kant'ın "Sapere aude!" vurgusu vardır. "Bilen, düşünebilen insan" geçmişinden daha farklı düşünmelidir. Bu yeni düşünce şekli elbette sadece felsefe disipliniyle sınırlı kalmamıştır. Edebiyat, resim, müzik, heykeltçilik gibi disiplinlerde de yansımaları bulabileceğimiz bu yeni düşünce şekli temel olarak saygı, tolerans, empati gibi değerleri esas almaktadır. Alman edebiyatının o dönem ortaya konulmuş eserlerinde onur, erdem ve hoşgörüye dair izleklere rastlamak mümkündür. 18. yüzyıl Alman edebiyatı, Aydınlanma felsefesinden belirli açılardan beslenmiştir. Özellikle de Avrupa aydınlanmasının öncülerinden Immanuel Kant'ın akıl (Vernunft) ve zihin (Verstand) gibi vurgularının Alman Aydınlanma edebiyatına yansımalarını bulmak mümkündür. Bu çalışma, aydınlanma felsefesinin yanı sıra, Lessing'in Bilge Nathan eseri üzerinden belirli örnekler sunarak Alman Aydınlanma edebiyatını genel bir çerçevede özetlemektedir.

Anahtar Kelimeler: Aydınlanma, Alman edebiyatı, Kant, Lessing

ABSTRACT: When the increasing needs of the globalizing world are taken into account, it should not be surprising that humane concepts like tolerance, understanding and empathy come to mind in the first place. Since Homo habilis, the humanity has not only shown physiological or technological developments and transformations, but also shown emotional developments. These have sometimes been positively scattered and sometimes negatively expanded. In the 18th century, Homo sapiens, with the experiences he collected from the past, in order to prevent the negative progress, realized in a way a revolution and brought the intelligence into the forefront. From this day forth, there is Kant's "Sapere aude!" emphasis in the face of humanity. "A wise man" should think differently from his past. This new way of thinking is of course not only limited to the discipline of philosophy. This new way of thinking,

* Doktora Öğrencisi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Alman Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Erzurum, emrebekirguven@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1789-1730

Geliş Tarihi / Received: 13.04.2020
Kabul Tarihi / Accepted: 15.05.2020
Yayın Tarihi / Published: 14.07.2020

which can be found in disciplines such as literature, painting, music, and sculpture, is based on values such as respect, tolerance and empathy. It is possible to find themes of honor, virtue and tolerance in the works of German literature that were presented at that period. 18th-century German literature has been benefited from the philosophy of enlightenment in certain aspects. Especially, it is possible to find the reflections of Immanuel Kant's, who is one of the pioneers of European enlightenment, emphasis such as reason (Vernunft) and mind (Verstand) on German enlightenment literature. In addition to the philosophy of enlightenment, this study summarizes the German enlightenment literature in a general framework by providing specific examples from Lessing's Nathan the Wise.

Keywords: Enlightenment, German literature, Kant, Lessing

I. Giriş: Rönesans'tan Aydınlanma'ya

Dünyanın, bilinen tarihi boyunca globalleşme yolunda attığı adımlara bakıldığında bazı ihtiyaçların göz ardı edilmediği, edilemeyeceği görülmektedir. Hoşgörü, anlayış, empati gibi kavramlar bu yolda *Homo sapiens*'in vazgeçemediği tepkileridir. *Homo habilis*'ten bu yana insanlığın gelişimine bakıldığında, insanlığın sadece fizyolojik veya teknolojik gelişim ve dönüşümler göstermediği, aynı zamanda duygusal gelişimler de sergilediği görülmektedir. Gelişim, kendi içerisinde her zaman olumlu yönde gerçekleşmeyi amaçlamamıştır. Olumsuz yönde sonuçlananlar olmuş olsa da yolun başında amaçlanan olumlu yön olmuştur.

Rönesans ile birlikte insanlık geçmişten topladığı gerek olumlu, gerekse olumsuz tecrübeleri sayesinde geleceğe farklı bakmaya başlamıştır. "Sorgulama" olgusu bu dönem ile birlikte kaçınılmaz olmuştur. Bireyler, artık olguları dogma, sorgulanamaz, değiştirilemez olarak kabul etmemiş ve otoritelere karşı aykırı sesler çıkarmaya başlamıştır. Güç ve iktidarı elinde bulunduran ve kendi çıkarlarına uygun düşen değerlerin sorgulanmasına izin vermeyen siyasi, dinî ve askerî otoritelerin adeta bir şok süreci yaşadıklarını söyleyebiliriz. Uzun bir süre sadece belirli zümrelerin konuşabildiği coğrafyalarda, artık aydınlar ve bilgelerin yanı sıra sıradan insanlara da söz hakkı doğmuştur. Sadece kraliyet, soylu sınıf ve seçilmişlerin konuşabildiği bir dönemden herkesin eşit olduğu, daha doğrusu çok da ayrı olmadığı bir döneme geçiş elbette sadece Aydınlanma dönemiyle açıklanamaz.

Daha birkaç yıl (3) önce 500. yılı kutlanan Reformasyon, esas itibariyle bir sorgulamanın sonucudur. Martin Luther'in Endüljans (Ablass) projesini sorgulaması ve buna karşı çıkan 95 tezi Wittenberg Kilisesi'nin kapısına asması bunun en büyük göstergesidir. Bu harekete halk tarafından destekçi bulması da bu görüşü desteklemektedir. Okuryazar oranı %5-10 civarından bile Luther'in tezleri sadece Wittenberg şehrinde 4000 kopya

satmıştır¹. Başlarda Reformasyon gibi bir düşüncesi olmayan veya fikrinin böyle bir harekete dönüşeceğini öngörmeyen, sadece Endüljans fikrine karşı çıkan Luther, bu hareketiyle Reformasyon sürecini başlatmış oldu. Papaz Luther, insanların Tanrı'nın kucaklayıcı ve affedici olduğunu bildikleri halde neden Papa'dan para karşılığı imzalı af belgesi aldıklarını sorgulamalarını sağlamıştır. Luther'den öncesine bakıldığında Johannes Gutenberg, Kristof Colomb, Amerigo Verpucci, Rodrigo de Triana, Vasco da Gama, Nicolaus Copernicus gibi isimlerin de söz konusu döneme ulaşmada katkıları sayesinde böyle bir döneme gelindiği söylenebilir. Bu insanların dünyaya kazandırdıkları sayesinde insanlık, geçmişinin aksine, içerisinde yaşadığı yeni dünyayı “*dar görüşlülükten kurtulan ve kalın kafalılıktan uzaklaşan bir dünya*”² olarak görmektedir. *Uomo universale* (Evrensel insan) olmak o dönem için bunu gerektirmiştir. Bu kavram Rönesans insanının farkını ortaya koymaktadır. Rönesans ile birlikte insan, önceki dönemlerin insanı olmamış, “eski”ye ait birçok şeyi bir kenara itmiştir. Bunun sonucunda sosyal reformların gerçekleştirilmesi kaçınılmaz bir hal almıştır. Dük ve kralların sorgulanamaz denilen iktidarı sorgulanmaya; Kilise'nin, halkı dinî ve siyasi iktidarın arzu ettiği yöne çeken fetvaları da kabul görmemeye başlamıştır³. Bütün bu gelişmeleri sadece Rönesans ve Reformasyon ile birlikte anmak ve bunları sadece söz konusu dönemlere ait olarak görüp konuyu kapatmak aydınlanma felsefesinin eksik anlaşılmasına neden olabilecektir. Modern Dönem ile birlikte değişen insan profilinin bir sonucu olarak dogmalara karşı, sorgulayıcı hareketler, akımlar ortaya çıkmıştır. Bütün bu hareketlilik insanlığın arzuladığı “sorgulayıcı aklın” gebelik sancıları olarak görülebilir. Bu bağlamda; Rönesans, Reformasyon ve Aydınlanma gibi dönemler dolayısıyla birbirlerinden bağımsız değerlendirilemez.

Birbirinden ayrı değerlendiremeyeceğimiz bu dönemlerin sonunda Immanuel Kant'ın “*bir makineden fazlası*”⁴ olarak tanımladığı insan türü ortaya çıkmıştır. Bu yeni insan türünün, sorgulayıcı akılcılığı bugünkü anlamında olmasa da hayatının bir parçası haline getirmesi Orta Çağ'dan bir bakıma somut bir şekilde çıkması olarak yorumlanabilir. Karanlık ve uzun bir dönemden henüz çıkmış ve birey olmaya çalışan bir insanın, Kant'ın

¹ Bk. Bruno Preisendörfer, *Als unser Deutsch erfunden wurde*, Verlag Kiepenheuer & Witsch, Köln, 2016, s. 52.

² Martin Burckhardt, *Digitale Renaissance*, Metrolit Verlag GmbH, Berlin, 2014, s. 10.

³ Reformasyon'un nedenleri (Ursachen der Reformation): Bk. Peter Nusser, *Deutsche Literatur vom Mittelalter bis zur frühen Neuzeit*, WBG, Darmstadt, 2012, s. 93.

⁴ Immanuel Kant, “Was ist Aufklärung?”, *Utopie kreativ*, H. 159, 2014 (Org. 1784), s. 10.

ifadesiyle “*kendi faydasına*”⁵ olan bir hareketi benimseme ihtiyacı hissetmesi doğaldır ve bir bakıma dürtüseldir de. Söz konusu insana, kendisi için yazılan metinleri dahi anlama imkânı verilmediği⁶ gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, böyle bir hareket ve felsefenin oldukça geniş bir yankı bulduğunu ve birtakım disiplinlere yansındığını iddia edebiliriz.

II. Aydınlanma ve Edebiyat

Rönesans ve Reformasyon’dan iki asır kadar sonra karşımıza çıkan aydınlanma hareketinin merkezi Kıta Avrupası’dır. “*Başta Paris olmak üzere, neredeyse bütün Avrupa başkentlerini saran bu akımın kökeninde ‘ışık’ vardır*”⁷. “Aydınlanma”nın başlıca Avrupa dillerindeki karşılıklarına baktığımızda şu sonuçlara varmaktayız: *l’age des lumieres* (Fransızca), *Illuminismo* (İtalyanca), *die Aufklärung* (Almanca), *the enlightenment* (İngilizce); bu kelimelerin hepsinin kökeninde, doğrudan veya direkt “ışık” vardır. Bu “ışık” ile neyin kastedildiğini keskin ifadelerle ortaya koymak güç olsa da Immanuel Kant’ın (1724-1804) bilinen tanımı genel olarak kabul görmektedir:

*“Aydınlanma, insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır. Bu ergin olmayış durumu ise, insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışıdır. İşte bu ergin olmayışa insan kendi suçu ile düşmüştür; bunun nedenini de aklın kendisinde değil, fakat aklını başkasının kılavuzluğu ve yardımı olmaksızın kullanmak kararlılığını ve yürekliliğini gösteremeyen insanda aramalıdır. Sapere aude! Aklını, kendin kullanma cesaretini göster! Sözü şimdi aydınlanmanın parolasıdır”*⁸.

1984 yılında Kant bu tanımlamayı yapmadan yaklaşık bir yıl önce Berlinische Monatsschrift aydınlanmanın ne olduğu konusundaki çeşitli ve karmaşık görüşleri bertaraf etmek ve sonunda genelgeçer veya çoğunluk tarafından kabul görebilecek bir tanım bulmak adına yarışma düzenlemiştir:

“Aydınlanma çok çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. On sekizinci yüzyılda bile, bir İtalyan bu düşünce hareketine Illuminismo dediğinde, insanlar onun bir Fransız tarafından kullanılabilen

⁵ I. Kant, *age.*, s. 5-10, s. 6.

⁶ I. Kant, *age.*, s. 5-10, s. 6-7.

⁷ Lloyd Spencer - Andrzej Krauze, *Aydınlanma*, Çev. Erhan Kibaroglu, NTV Yayınları, İstanbul, 2014, s. 3, 5.

⁸ Fricke Schreiber, *Geschichte der deutschen Literatur*, Ferdinand Schöningh, Paderborn, 1988, s. 83.

*Lumieres veya Alman devletlerinde geçerli olan Aufklärung sözcüğünden farklı bir şey kastettiğinin kesinlikle farkındaydılar. İşte, bu farklılıklardan dolayı, Berlinische Monatsschrift'in 1783 yılında bir yarışma açarak 'Aydınlanma Nedir?' sorusuna verilecek en iyi yanıtı ödüllendireceğini duyurması şaşırtıcı gelmemelidir*⁹.

Aydınlanma'nın, son döneminin 18. yüzyılın sonlarına doğru yaşandığı kabul edildiğinde bütün bir dönemin genel kabul gören bir tanımı olmaksızın geçirildiği görülmektedir. Söz gelimi Rönesans dönemine bakıldığında antikiteyi yeniden canlandırma amacı güdülmektedir¹⁰. Etimolojik kökene bakıldığında da, Türkçe karşılığı “uyaniş”¹¹ olarak verilmektedir. Burada kastedilen İlk Çağ'ın kültür ve sanatını yeniden canlandırma fikridir. Fakat Rönesans'taki bu durumu Aydınlanma için söylemenin zor olduğunu görebilmekteyiz. Yine de Kant'ın tanımında da vurgulanan “Sapere aude!” noktasının Aydınlanma'nın özünü oluşturduğu söylenebilir. Kant, “Cesaret et!” derken, akli kullanmanın önemine işaret etmiştir. Dolayısıyla tanımlar değişken ve çeşitli olsa da temellerinde akıl, düşünme ve sorgulama yatmaktadır. Bu temeller Rönesans, Reformasyon ve Aydınlanma dönemlerinden sonra bir ihtiyacın sonucu olarak doğmuştur. Zihnini başkalarının güdümünde kullananlara tepki olarak özellikle vurgulanmıştır:

*“[...] kral tam bir büyücü. Kendisi, halkının zihni üzerinde bile otorite kurmuş; o nasıl isterse halkın öyle düşünmesini sağlıyor. Eğer hazinede sadece bir milyon altın var da, o iki milyon istiyorsa, tüm yapması gereken bir altının iki taneye bedel olduğunu söylemek. Halkı da buna hemen inandırıyor. [...] Eğer zorlu bir savaşın içindeyse ve hazinede para kalmamışsa, tüm yapması gereken bir kağıt parçasının para yerine geçtiğini halkın kafasına sokmak. Onlar da hemen ikna oluyor”*¹².

Immanuel Kant ve diğer öncülerin karşı çıktıkları asıl noktanın, alıntıda anlaşılacağı üzere insan akli ile dalga geçilmesi durumu olduğunu söyleyebiliriz. Diderot'un *Encyclopedie*'si, Locke'un *Essay Concerning Human Understanding*'i, Montesquieu'nin *Lettres Persanes*'i, Voltaire'in *Lettres Philosophiques*'i, Kant'ın *Kritik der reinen Vernunft*'u gibi eserler kısmen ve dolaylı olarak bu can sıkıcı duruma karşı ortaya konulmuş

⁹ Dorinda Outram, *Aydınlanma*, Çev. Hamit Çalışkan, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2007, s. 17.

¹⁰ Bk. F. Schreiber, *age.*, s. 47; Gürsel Aytaç, *Yeni Alman Edebiyatı Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005, s. 13.

¹¹ Bekir Sıtkı Baykal, *Tarih Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1974.

¹² L. Spencer - A. Krauze, *age.*, s. 30.

eserlerdir. Uyanmaya, aydınlanmaya susamış toplumun fikirlerini destekleyen bu isimler ve eserleri bıraktıkları etki itibariyle Fransız Devrimi'ne zemin hazırlamıştır. Her ne kadar Devrim konusu düşünürleri ikiye bölse de acaba “... yoksa bu şiddeti Devrim'i yapan insanların iliklerine kadar işlemiş olan Aydınlanma fikirleri mi yaratmıştı?”¹³ diye sorgulamak konu ile çok da ilgisiz olmaz. Bir grup düşünür, Fransız Devrimi'nin Rönesans, Reformasyon, Hümanizma, Aydınlanma gibi insanı sorgulamaya, eleştirmeye, kabul etmemeye yönelen dönemler ve akımların sonucu olduğunu savunurken, diğer bir grup da tam tersi bunların insanı savaşa sürüklediğini ve bunun sonucunda o dönemki dönüşümlerin bu denli kanlı geçtiğini savunmaktadır¹⁴. Buradaki ikinci grubun ulaşmaya çalıştığı sonucun birey olmayı başaramamış kişinin önüne sunulanla yetinmek olduğunu iddia edebiliriz. Gerçeğe ulaşmadan, olanı sunulduğu gibi kabul etmek ve güç otoriteleriyle çatışmadan sorunsuz bir hayat sürmek istediğini ekleyebiliriz. Elbette sorgulayan, önüne konulanı hemen ilk fırsatta kabul etmeyen bireyler bir araya geldikleri vakit gücü elinde bulunduran otoritelere sorun teşkil edeceklerdir. Bu yüzden ikinci grup kan ve acının sorumluları olarak otoriteleri değil de onların uydurmalarına karşı başkaldıran bireyleri göstermektedir. Fakat otoriteler ne yaparsa yapsın “'eleştiri' bir kez başladı mı, durdurulması zordu”¹⁵.

Aydınlanmış insan, otoritenin ne isteğinden bağımsız olarak, kötülükten uzaklaşmaya, hem kendisinin hem de diğer insanların faydasını gözetmeye yönelir. Tolerans, hoşgörü, anlayış fikirlerini hâkim kılmaya çalışır. Bu insan, olayları sadece kendi dinî, siyasi, askeri, ideolojik penceresinden değerlendirmez; tam tersi, olaylara farklı perspektiflerden de yaklaşarak birlikte ve sorunsuz yaşama ilkesi ile yaklaşır. Belirli tahriklere kapılmamaya ve aklını hâkim kılmaya çalışır. Doğa, bilim, mantık nelerle örtüyorsa onları sorgulayarak, tartışarak ve eleştirerek kabul eder, ancak bu şekilde ışığa ulaşabileceğini düşünür¹⁶. Sorgulamadan, tartışmadan, eleştirmeden yaşayan insan *Encyclopedie*'nin kurucusu Diderot'a göre

¹³ D. Outram, *age.*, s. 155.

¹⁴ Benzer bir görüş: “*Aydınlanma her zaman insanları korkudan kurtarmayı ve onları egemen kılmayı hedefledi. Ancak tam olarak aydınlanan dünya felaket yaymaktadır. Aydınlanma'nın programı dünyanın büyümesini yok etmektir; mitleri parçalamak, düş yerine bilgiyi koymaktır.*” Bk. Max Horkheimer - Theodor W. Adorno, *Dialektik der Aufklärung*, S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 1969, s. 15.

¹⁵ D. Outram, *age.*, s. 65.

¹⁶ Bk. D. Outram, *age.*, s. 120.

hayvandır¹⁷. O'na göre *Homo sapiens* olabilmek ancak sorgulamaya, tartışmaya, eleştirmeye yönlendiren bir eğitim ile mümkündür:

“Türümüzün temsilcilerinin büyük bir kısmı ne insan ruhunun yürüyüşünü sürdürecektir, ne de onu anlayacak durumda. İkamete elverişli dünyanın nüfusunun yarısından çoğu hala doğa durumunu andıran korkunç şartlarda yaşayan iki ayaklı hayvanlardan oluşuyor... Onu anlamadan yaşayan ve ölenlerden [...]”¹⁸.

Bilimin, aklın ve rasyonelliğin her alanda vurgulandığı; batılın, önyargının, duygunun öteye itildiği bir sistem ancak, aydınlanmayı sağlayabilir. İnsan ancak aydınlanma sayesinde kendisini bağlamış zincirlerden kurtarabilir ve düşünebilmenin ne denli büyük bir erdem olduğunun ve sadece insana özgü olduğunun ancak o zaman farkına varabilir. Descartes düşünmenin önemini Aydınlanma döneminin henüz başında vurgulamıştır: “*Düşünüyorum, o halde varım!*” (*cogito ergo sum*)¹⁹. Kant ancak bu dönemin sonlarına doğru ortaya attığı en yaygın aydınlanma tanımında da insanın düşünmemesini ve “*aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamamasını*”²⁰ vurgulamıştır.

Aydınlanma'nın sadece felsefeyi ilgilendiren veya sadece bu disipline yansıyan bir dönem olduğunu söylemek diğer disiplinlere olan etkisini göz ardı etmek olur. Aydınlanma'nın politika, eğitim, müzik, güzel sanatlar ve edebiyata etkileri görülmüştür. Mutlak krallıklar aydınlanma ile birlikte siyaset biçimlerini değiştirmek zorunda kalmıştır. Eğitim alanında ideal olmasa da nispeten sorgulamayı esas alan programlar geliştirilmiştir. İnsanlara eleştirel söylem felsefesi kısıtlı da olsa aşılanmıştır. Müzik artık sadece sarayların bahçesinde veya bazilikalarda değil, halk meydanlarında da duyulmaya başlamıştır. Güzel sanatlarda bu dönemde bir “anlam” kaygısı oluşmuş ve ortaya konulan eserlerin anlamlı olması ve aydınlanmaya dair mesaj içermesine önem verilmiştir²¹. Edebiyata bakıldığında ise aklı ön planda tutan, hoşgörü ve empatiyi vurgulayan eserlerin ortaya konulduğu görülmektedir. Ortaçağ'ın karanlık, buhranlı atmosferinden çıkan insan çatışmalarından, savaşlardan bıkmıştı. Din, dil, ırk fanatizminin kendisine herhangi bir katkı sağlamadığını görmüştü: “*Barok çağının, Otuz Yıl*

¹⁷ “İnsanlar çok aptal, hayvanca davranıyorlar, içler acısı bir durumdadır ve aydınlanmaya vakitleri yok.” Spencer - Krauze, s. 164.

¹⁸ L. Spencer - A. Krauze, *age.*, s. 164.

¹⁹ Schreiber, s. 82.

²⁰ Schreiber, s. 83.

²¹ Bk. Onur Bilge Kula, *Kant, Schiller, Heidegger Estetik ve Edebiyat*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 11.

*Savaşlarından bitkin ve perişan çıkan insanı, kendisine ne mistisizmin, ne koyu mezhep taraftarlığının, ne de öbür dünyaya dönük bir pesimizmin faydası olduğunu, yaşayarak öğrenmişti. Artık tutulacak tek yol vardı: Akıl yolu*²². “Akıl yolu” bu noktada kendisini edebiyatta somut olarak göstermiştir. Eserlerin konusu ve okura aktarmak istedikleri temel mesaj akıl olmuştur. Yazarların esas amacı da “saf akıl” ile uyuşmayan düşünce ve davranış tarzlarını, eserlerine yükledikleri mesajlarla düzeltmek olmuştur²³.

Belirli mesajlar taşıma kaygısıyla şekillenen edebî eserlerin, Aydınlanma felsefesinin adeta aktarıcılarına dönüştüklerini söyleyebiliriz. Çoğunlukla insanı temel alan edebî eserleri böyle bir araç için kullanmak edebiyatın özüne aykırı değildir. Dolayısıyla, kendi içerisinde belirli dönemlere ayrılan Alman aydınlanma edebiyatında da durum bu yöndedir. Alman edebiyatında Aydınlanma dönemi (*Literatur der Aufklärung*) kendi içerisinde üç dönemden oluşur: Erken Aydınlanma (Frühaufklärung), Orta Aydınlanma (Hochaufklärung) ve Geç Aydınlanma (Spätaufklärung) dönemleri²⁴. Yalnız kısa bir döneme yayıldığı için bu dönemin alt dönemlerini birbirlerinden somut bir şekilde ayırmak çok da mümkün görünmemektedir. Bunun yanı sıra aydınlanmanın tam olarak başlama ve bitiş tarihlerinde de farklı görüşler mevcuttur²⁵. Fakat genel kanı 17. yüzyılın sonuna doğru başlayıp 19. yüzyılın başında sona erdiği yönündedir: 1690-1800. Bu dönem dünyasında doğan Immanuel Kant bir yönüyle Alman idealizminin öncüsü, diğer bir yönüyle de Avrupa aydınlanmasının öncülerinden biri olmuştur. Kant’ın, “akıl” kavramı üzerine öğretileri onu aydınlanmada önemli kılmıştır. Eserleriyle oluşturduğu etkinin büyüklüğü sayesinde bu noktada edebiyata ilham kaynağı olmuştur. *Saf Aklın Eleştirisi* (Kritik der reinen Vernunft, 1781), *Dünya Vatandaşlığı Açısından Ortak Bir Tarih Fikri* (Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht, 1784), *Sadece Akıl Sınırları İçerisinde Din* (Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft, 1788) *Pratik Aklın Eleştirisi* (Kritik der praktischen Vernunft, 1788) ve *Sonsuz Barış Üzerine* (Zum ewigen Frieden, 1795) gibi eserleriyle Kant, edebiyatın sorgulama ve eleştirme temalarını işleyecek eserlerine kaynak oluşturmuştur. Böylelikle o dönemin birçok yazarını düşünceleriyle etkilemiştir²⁶. Yazarlar, tarih boyunca konu kısırlığı çektikleri dönemlerde

²² G. Aytaç, *age.*, s. 59.

²³ Bk. Michel Foucault, *Dits et Ecris Schriften*, Band 2, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2002, s. 163.

²⁴ Rainer Baasner, *Einführung in die Literatur der Aufklärung*, WBG, Darmstadt, 2006, s. 8-9.

²⁵ Bk. F. Schreiber, *age.*; G. Aytaç, *age.*; Reiner Ruffing, *Deutsche Literaturgeschichte*, Wilhelm Fink, München, 2013.

²⁶ Bk. Manfred Mai, *Geschichte der deutschen Literatur*, Beltz & Gelberg, Basel, 2006, s. 45.

ortaya atılan yeni bir düşünce veya öğretilerden faydalanmayı tercih etmişlerdir. Onlar için bakir olan, henüz işlenmemiş olan bu alan uçsuz bucaksız bir malzeme sunmuştur. Dolayısıyla aydınlanma fikri de yazarlara, özellikle de o güne kadar eşine sık rastlanmamış ve zamanın ruhuna tamamen ters bir düşünce olunca yazarlar bunu fırsata çevirmişlerdir. Siyasi, dinî ve askerî diktatörlüklerin güdümü altında insana birey olma, özgürleşme ve hayalini dahi kuramadığı fiilleri gerçekleştirme fikri istense de istenmese de kendi destekçi kitlesini otomatik olarak oluşturmuştur. Bu dönemde geleneksel gerçekliklerin, kabullenilmiş inançların, güdümlü rüya ve hayallerin sorgulanamaz zeminlerinin derinden sarsıldığı söylenebilir. İnsan aklına direnemeyen görüşler birer birer, bütün karşı çabalara rağmen yok olmakla karşı karşıya kalmışlardır. İnsanı birey olarak görmeyen, ona hak ettiği değeri vermeyen, birilerinin altında köle olmayı normalleştiren eski dünyaya neredeyse hiç kimsenin ilgisi kalmamıştır. Dolayısıyla bu yönde verilecek eserlere de çok kimse ilgi göstermeyecektir. Oluşturulan yeni dünyada birey değerlidir, çünkü aklını kullanır; birilerinin güdümünde değildir ve özgür olduğunu hissetmektedir. Hoşgörü, sağduyu, empati, tolerans, kardeşlik, eşitlik, adalet gibi kavramlar ona değerli olduğunu, yaşadığını göstermektedir. Bütün bunlar yazarı eski dünyaya değil de yeni dünya fikrine yöneltmektedir. “*Edebiyat, aydınlanmanın hizmetindedir*”²⁷.

Aydınlanma döneminde Alman edebiyatında Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716), Christian Wolff (1679-1754), Johann Jacob Bodmer (1698-1783), Johann Christoph Gottsched (1700-1766), Johann Jacob Breitinger (1701-1776), Friedrich von Hagedorn (1708-1754), Christian Fürchtegott Gellert (1715-1769), Johann Elias Schlegel (1719-1749), Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781), Christoph Martin Wieland (1733-1813), Georg Christoph Lichtenberg (1742-1799) gibi isimler ve eserleri öne çıkmıştır. Wieland’ın *Almanlar İçin Eleştirel Edebiyat Denemesi* (Versuch einer kritischen Dichtkunst vor die Deutschen, 1730), Gellert’in *İsveç Prensesi von G...’nin Hayatı* (Das Leben der schwedischen Gräfin von G..., 1747), Fabllar ve Manzum Hikayeler (Fabeln und Verserzählungen, 1946) ve Lessing’in *Miss Sara Sampson* (Miß Sara Sampson, 1755), *Emilia Galotti* (Emilia Galotti, 1772), *Bilge Nathan* (Nathan der Weise, 1779) eserleri tipik aydınlanma eserleridir. Bu eserlerin neredeyse tamamında, ele alınan konular ve okura aktarılan mesajlar itibarıyla aydınlanmanın insana sunduğu değerler vurgulanmaktadır. Aydınlanma döneminin vurguladığı konular ve söz konusu eserlerde işlenen konular incelendiğinde, paralelliklerin olduğu görülecektir. Aydınlanmanın akılcı görüşüne sık sık rastlamak mümkündür.

²⁷ M. Mai, *age.*, s. 45.

Aydınlanma edebiyatının önemli bazı karakteristik işaretleri din ve kilise uygulamalarına karşı eleştiri, devlet uygulamalarına karşı eleştiri, toplumsal ve sosyal düzene karşı eleştiri, toplumsal inanışlarda radikalleşmeye karşı eleştiri, gelişime kayıtsız-şartsız inanç, ruhun özgürleşmesi, bireyin hayatın merkezinde olması, insan zihni gibi konuların vurgulanmasıdır. Yakın okumalarda ışık, akıl, zihin, özgürlük, tolerans, kardeşlik, barış, eşitlik, adalet gibi anahtar kelimeler ile karşılaşılabılır; bu dönemde insanların ihtiyaç duyduğu, duymak istediği kelimeler bunlardı. Kant'ın “deha” kavramına da uygun düşen bu kelimelerden ancak aklın hâkim olduğu bir hayatta bahsedilebilirdi. Alman edebiyatında Aydınlanma dönemine denk gelen Deha Çağı'nda (Almanca: Geniezeit veya Sturm und Drang) amaçlanan da yine benzer bir şekilde “deha” ile kastedilen akıl yoluyla dünyayı aydınlatan kişidir: “*Genie, ifadesi mümkün olmayanı dile getiren, (Aussprächer unaussprechlicher Dinge) veya dünyayı aydınlatan (Licht der Welt) dir. Herder'e göre Genie ana güç (Urkraft), yaratıcı (Erfinder), orjinal (Original) 'dir'*”²⁸. Kant'ın deha ile kastettiğini şurada görebiliriz: “*Ve sonunda Kant sanatta deha kavramı üzerine çalıştı. Deha'dan anlamamız gereken, güzel sanat ortaya koyma yeteneğidir. Sanatçı daha önce hiç görülmemiş tamamen yeni bir eseri yaratma yeteneğine sahiptir [...]*”²⁹. Ayrıca, Kant'ın “akıl ütopyası ve sonsuz barış” fikirleri de Aydınlanma edebiyatının felsefesiyle uyumaktadır³⁰. Kant'a göre “*aydınlanmasız, romantik estetikleşme kördür*”³¹. İnsanın önünü ışık ile görebileceği görüşü Aydınlanma yazarları tarafından da kabul görmekteydi. Işıksız bir estetik bir getirisi yoktu. Kant, kendi arzusuyla estetik ve hoşluk eğilimi gösteren insanın iyi insan olduğu görüşündeydi³². Bunun yanı sıra, “*Aydınlanmayı cesaretin kardinal erdemiyile bağlayan da Kant olmuştur: 'Sapere aude! Aklını, kendin kullanma cesaretini göster'*”³³. Öğretileriyle, bir yandan her filozofun ulaşamayacağı bir noktaya ulaşarak kendi akımını, Kantçılık akımını (Almanca: Kantianismus) oluşturmuş, öte yandan fikirleriyle de Avrupa aydınlanmasına öncülük edenlerden biri olarak Alman Aydınlanma edebiyatına ilham vermiştir. Aydınlanma edebiyatı eserlerine teknik olarak yaklaşıldığında “burjuva trajedisi” (Almanca: Bürgerliches Trauerspiel), “fabl” (Almanca: Fabel) ve “didaktik şiir” (Almanca: Lehrgedicht) türleri

²⁸ G. Aytaç, *age.*, s. 116.

²⁹ R. Ruffing, *age.*, s. 83.

³⁰ R. Ruffing, *age.*, s. 135.

³¹ R. Ruffing, *age.*, s. 142.

³² Gerhardt Volker, *Immanuel Kant, Vernunft und Leben*, Philipp Reclam, Stuttgart, 2002, s. 280.

³³ R. Ruffing, *age.*, s. 66.

görülmektedir. Bu türler Aydınlanma edebiyatının başlıca türleri olarak görülmektedir. Dramın saraylardan ve aristokratlardan klasik burjuvaziye indirgenmesi burjuva trajedisinin, eleştirilemeyen veya sorgulanamayan dinî ve siyasi iktidarlar sahiplerinin kişileştirme yoluyla hayvanlar üzerinden eleştirilmesi fablın, aklın ve düşünmenin vurgulanması da didaktik şiirin gelişmesini sağlamıştır. Elbette bu türlerin yanında “epik” (Almanca: Epik) türünde verilmiş eserler de mevcuttur. Wieland’ın *opus magnum*’u³⁴ *Agathon’un Hikâyesi* (Die Geschichte des Agathon, 1762) romanı epik türe tipik bir örnektir ve bugünkü çağdaş romanın gelişimine büyük katkı sağlamıştır.

Alman Aydınlanma edebiyatına hiç kuşkusuz en büyük katkıyı sağlayan Gotthold Ephraim Lessing’dir. Lessing’in üzerinde özellikle durduğu tolerans, kardeşlik gibi fikirlerin geniş yankı bulduğunu söyleyebiliriz. Lessing, aydınlanma felsefesini sonuna kadar benimsemiş ve bunun üzerine edebî olmayan bir kitap³⁵ yazmış biri olarak, *Bilge Nathan* eserini aydınlanma mesajlarıyla donatmıştır. *Bilge Nathan*’ın başkarakteri uzlaştırıcı bir tavırla Yahudi, Hristiyan ve Müslüman kardeşliğini tesis etmektedir.³⁶ Eserin başkahramanı Yahudi Nathan “*Gelin, biz dost olmalıyız! Olmamız gerekir. İstedığınız kadar benim milletimi hor görün. İkimiz de milletimizi kendimiz seçmedik. Milletimiz biz miyiz? Millet ne demektir? Hristiyan ve Yahudinin, Hristiyanlığı ve Yahudiliği insanlığından önce mi gelir? Ah, keşke sizin şahsınızda, kendisine sadece insan denmesini yeterli bulan birini bulmuş olsaydım!*”³⁷. Başka bir örnekte, eserdeki kişilerden Müslüman Sultan Salaheddin şöyle der: “*İster Hristiyan, ister Müslüman ol; hepsi bir! İster beyaz pelerin, ister maşlah giy, ister sarık tak, istersen de fesle dolaş; nasıl istersen! Hepsi bir! Ben hiçbir zaman, bütün ağaçların kabuğunun aynı olmasını istemedim.*”³⁸. Lessing’in insanların eşit olduğu, olması gerektiği fikri eserinde bu ifadeler üzerinden yer bulmuştur.

Lessing gibi kendi çağdaşlarının ve daha önceki aydınların da arzu ettiği buydu. Bu tür fikirler o kadar yankı uyandırmış ve o denli taraftar toplamıştır ki Prusya’da II. Friedrich, Avusturya’da II. Joseph bu görüşleri benimsemek zorunda kalmıştır. Her ne kadar II. Friedrich açık görüşlülüğüyle, Voltaire ile yazışmasıyla, bilge ve aydınları desteklemesiyle bilinse de iktidarına

³⁴ Büyük iş.

³⁵ Bk. Gotthold Ephraim Lessing, *İnsan Soyunun Eğitimi*, Say Yayınları, İstanbul, 2011.

³⁶ Gotthold Ephraim Lessing, *Bilge Nathan*, Çev. Hayrullah Örs, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1999, s. V, XII.

³⁷ G. E. Lessing, *Bilge Nathan*, s. 58.

³⁸ G. E. Lessing, *Bilge Nathan*, s. 118.

gölge düşürecek bir tolerans veya kardeşlik fikrine kapılması beklenemezdi. İktidarların despot, baskıcı yönetimine dinî otoritelerin desteği eklendiğinde sorgulanamaz, eleştirilemez bir güç ortaya çıkar; II. Friedrich için de durum bu yöndeydi. Fakat buna rağmen II. Friedrich, Büyük Friedrich, 1740 tarihli fermanında şunu ilan etmiştir: “*Bütün dinler hoş görülmeli ve din sadece hiçbirinin diğerine karışmayacağını güvence altına almalıdır, çünkü bu alanda herkes kendi kurtuluşunu kendince gerçekleştirmelidir*”³⁹. Bu ferman, zamanın ruhu göz önünde bulundurulduğunda İmparator Konstantin’in (Büyük Konstantin) *İnanç Bildirgesi*’nden (M.S. 325) bu yana belki de en büyük ilandı. Dünyanın farklı dinlerinin, etnik gruplarının, ideolojilerinin savaşmalarından insanlık bıkmış, tükenmiş durumdaydı. Aydınlanma şarttı. Bu noktada Lessing’i etkileyen faktör de aydınlanmanın zorunluluğuydu. “*Hiçbir ikinci kişi aydınlanma edebiyatını Lessing kadar desteklemiyordu. ... Lessing bir mason locasına üyeydi. Masonluk aydınlanmanın bir getirisiydi*”⁴⁰. Lessing’in mutlak suretle aydınlanmaya inancı ve eserlerinin neredeyse tamamına aydınlanma öğeleri serpiştirmesi kendisini Alman Aydınlanma edebiyatı için önemli kılmaktadır. Eserlerine bakıldığında *Özgür Ruh*’tan (Der Freigeist, 1749), *Yahudiler* (Die Juden, 1754), *Miss Sara Sara Sampson* (Miß Sara Sampson, 1755), *Fabllar* (Fabeln, 1759), *Emilia Galotti* (Emilia Galotti, 1772), *Bilge Nathan* (Nathan der Weise, 1779), *Ernst ve Falk – Masonlarla Sohbetler*’e (Ernst und Falk – Gespräche mit Freymäurer, 1776), kadar bütün bu eserlerinde aydınlanma izleri görmek mümkündür. *İnsan Soyunun Eğitimi* eserinin “Hazırlık” kısmında Lessing Kant’tan sık sık bahsetmekte ve görüşlerine göndermelerde bulunmaktadır⁴¹: “...ve ‘*Was ist Aufklärung?*’⁴² başlıklı ünlü denemesinde Kant tarafından bunun en başta gelen sebebi teşhis edilmişti: ‘*Unmündigkeit*’⁴³. *İnsan vesayet altındaydı, ruştünü ispat edememiş, reşit olamamıştı*”⁴⁴. Lessing bu durumdan insanın kendisini sorumlu tutmuş ve onu suçlamıştır: “*O bu duruma tamamen kendi tercih ve eylemlerinin sonucunda düşmüştü, çünkü ‘tembellik’in rehavetine kapılmış, ‘korkaklık’a kolayca teslim olmuştu*”⁴⁵. Sonrasında yine Kant’a dönen Lessing çözüm olarak Kant’ın sözlerini işaret etmiştir: “*Habe Mut, dich deines eigenen Verstandes zu bedienen: Aklını*

³⁹ “Die Religionen müssen alle toleriert werden, und muß der Fiscal nur das Auge darauf heben, daß keine der anderen Abbruch tue; denn hier muß ein jeder nach seiner Façon selig werden” Lessing, *İnsan Soyunun Eğitimi*, s. 133-134.

⁴⁰ R. Ruffing, *age.*, s. 71.

⁴¹ G. E. Lessing, *İnsan Soyunun Eğitimi*, s. 15-40.

⁴² Aydınlanma nedir?

⁴³ Reşit olamama, toyluk.

⁴⁴ G. E. Lessing, *İnsan Soyunun Eğitimi*, s. 20.

⁴⁵ G. E. Lessing, *İnsan Soyunun Eğitimi*, s. 20.

*kullanma cesaretine sahip ol! [...] Sapere aude! Korkma, cesur ol, sunulanla yetinme, aslını öğren!*⁴⁶. Kant'ın fikirlerinden net olarak etkilenen Lessing de *Bilge Nathan* eserinde “tolerans” konusunu işlemiş ve her üç monoteist dinin de kendilerince “gerçek” olarak kabul edilmesi ve her birinin bir diğerine karşı tolerans ile yaklaşması gerektiğini vurgulamıştır⁴⁷. Yüzük parabolü, dinsel fanatizme karşı aydınlanmacı bir fikirdir. Aydınlanma'nın gereği, din, mezhep, ırk, milliyet, sınıf, zümre, topluluk üstünlüğüne karşı durmaktır. Başka bir açıdan sadece aklı üstün tutmaktır. Lessing'in ifadesiyle “*ruha akıl tohumları ekmektir*”⁴⁸.

Başta Rönesans dönemi olmak üzere, sonrasında Reformasyon, Hümanizma ve en sonunda da Aydınlanma ortaya çıkmıştır. Bu dönemlere kadar bir şekilde aklını kullanmaktan uzak duran insan; siyasi, dinî ve askerî otoritelerin subliminal telkinlerine uymuş ve onların istedikleri, arzu ettikleri yönde davranış geliştirmiştir. Aydınlanma ile birlikte ise insanın, kayıtsız ve şartsız aklını kullanması gerekmiştir. İnsanın, aklını kullanması önyargıdan, geleneksel gerçeklikten, dogma bilgiden, fanatizmden, radikalizmden, terörizmden uzaklaşması demektir. Henüz 17. yüzyılda üzerine tartışılan ve gerekliliğine karşı despot, baskıcı kralların dahi diremediği aydınlanma fikrinin insanlığın aklına (Vernunft) ve zihnine (Verstand) tam anlamıyla yerleşmediği günümüzde yaşanan gelişmelerden anlaşılmaktadır. “Akıl” ve “zihin” üzerine en çok tartışılardan biri olan, neredeyse bu kavramların sahibi olarak görülebilecek Immanuel Kant dahi “*Hume beni dogmatik uykularımdan uyandırdı*”⁴⁹ diyerek bir dönem dogma bilgi ve düşüncelere kandığını kabul ediyorsa, “bilen, düşünebilen” *Homo sapiens*'in veya “düşündüğünün üstüne düşünebilen” *Homo sapiens sapiens*'in ne ile meşgul olduğu başka bir aydınlanma konusudur.

III. Sonuç

İnsanlığı, diğer bütün canlılardan ayıran olgu aklıdır. Aklını kullanabilmesi onu evrenin zirvesinde bir konuma taşır. Put kıran, Tanrı'yı öldüren Nietzsche'nin ifadesiyle “Üstinsan”, geçmişten günümüze her zaman insanlığın özlemini duyduğu, tesis etmeye çalıştığı insan türü olarak karşımızdadır. Ahlaksızlığın, yozlaşmanın, kokuşmuşluğun, dürüst olmamanın hayatın bir parçası olarak sunulduğu bir dünyada aydınlanma

⁴⁶ G. E. Lessing, *İnsan Soyunun Eğitimi*, s. 21.

⁴⁷ G. E. Lessing, *Bilge Nathan*, s. 87-90; Gotthold Ephraim Lessing, *Nathan der Weise*, Reclam, Stuttgart, 2012, s. 56.

⁴⁸ G. E. Lessing, *Bilge Nathan*, s. 70.

⁴⁹ Immanuel Kant, *Pratik Usun Eleştirisi*, Çev. İsmet Zeki Eyuboğlu, Say Yayınları, İstanbul, 2016, s. 12.

fikri doğmuştur. Paradoksal bir şekilde bütün bunlardan şikâyet eden insanlık, bütün bunları gerçekleştirmektedir.

Kendisine verilmiş olan akli siyasi, dinî, askerî bir ideolojinin güdümünde kullanmak insanoğlunun özüyle çelişir. Otoritelerin sorgulayıcı anlayışa karşı durmaları kendi açılarından anlaşılabilir bir durumdur. Fakat insanın buna ses çıkarmaması hangi perspektif ile açıklanabilir, bilinmez.

Geçtiğimiz yıllarda 500. yılını deviren Reformasyon'dan bugüne, nelerin değiştiğini/değişmediğini sorgulamayı günümüz insanının ödevleri arasında addediyorum. İnsanlık, kendi refahı ve rahatı için uğruna çaba harcanan sorgulayıcı akılcılık, eleştirel söylem gibi değerlerden uzaklaşmamalıdır.

Sonuç olarak bu çalışmada, Aydınlanma'nın yüzeysel bir çerçevesi çıkarılmış ve bu felsefenin Alman edebiyatına yansımaları incelenmiştir. Kısıtlı örnek üzerinde yapılan bu incelemede, Kant'ın aydınlanma fikirlerine ve Lessing'in *Bilge Nathan* eserine işlediği aydınlanma mesajlarına dair örnekler bulmak mümkündür. Kant Avrupa aydınlanmasının öncülerinden ve Lessing de aydınlanma fikrini benimsemiş ve eserlerine yansıtılmış tipik bir Alman Aydınlanma yazarıdır. Her iki ismin de fikir ve eserlerinin çok şey anlattığını ve bugün insanlığa mal olduğunu söyleyebiliriz. Bu noktada, sadece Kant'ın veya Lessing'in sadece bir söylemi üzerine dahi ciltlerce kitap yazılabilecekken, bu çalışmanın dar kapsamlı olduğu açıktır.

KAYNAKÇA

- Aytaç, Gürsel, *Yeni Alman Edebiyatı Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005.
- Baasner, Rainer, *Einführung in die Literatur der Aufklärung*, WBG, Darmstadt, 2006.
- Baykal, Bekir Sıtkı, *Tarih Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1974.
- Burckhardt, Martin, *Digitale Renaissance*, Metrolit Verlag GmbH, Berlin, 2014.
- Foucault, Michel, *Dits et Ecrits Schriften*, Band 2, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2002.
- Horkheimer, Max - Adorno, Theodor W., *Dialektik der Aufklärung*, S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 1969.
- Kant, Immanuel, *Pratik Usun Eleştirisi*, Çev. İsmet Zeki Eyuboğlu, Say Yayınları, İstanbul, 2016.
- Kant, Immanuel, "Was ist Aufklärung?", *Utopie kreativ*, H. 159, 2014 (Org. 1784), s. 5-10.

- Kula, Onur Bilge, *Kant, Schiller, Heidegger Estetik ve Edebiyat*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.
- Lessing, Gotthold Ephraim, *Bilge Nathan*, Çev. Hayrullah Örs, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1999.
- Lessing, Gotthold Ephraim, *İnsan Soyunun Eğitimi*, Say Yayınları, İstanbul, 2011.
- Lessing, Gotthold Ephraim, *Nathan der Weise*, Reclam, Stuttgart, 2012.
- Mai, Manfred, *Geschichte der deutschen Literatur*, Beltz & Gelberg, Basel, 2006.
- Nusser, Peter, *Deutsche Literatur vom Mittelalter bis zur frühen Neuzeit*, WBG, Darmstadt, 2012.
- Outram, Dorinda, *Aydınlanma*, Çev. Hamit Çalışkan, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2007.
- Preisendörfer, Bruno, *Als unser Deutsch erfunden wurde*, Verlag Kiepenheuer & Witsch, Köln, 2016.
- Ruffing, Reiner, *Deutsche Literaturgeschichte*, Wilhelm Fink, München, 2013.
- Schreiber, Fricke, *Geschichte der deutschen Literatur*, Ferdinand Schöningh, Paderborn, 1988.
- Spencer, Lloyd - Krauze, Andrzej, *Aydınlanma*, Çev. Erhan Kibaroglu, NTV Yayınları, İstanbul, 2014.
- Volker, Gerhardt, *Immanuel Kant, Vernunft und Leben*, Philipp Reclam, Stuttgart, 2002.

